

Gwara regionu

Autor: Aleksandra Krawczyk-Wieczorek

Małopolska wschodnia późniejsza obejmuje dziś wschodnie pogranicze województwa podkarpackiego i południowo-wschodnią część województwa lubelskiego. Również w przeszłości region ten należał do różnych jednostek administracyjnych, a nawet różnych państw: w czasach zaborów część południowa znalazła się w zaborze austriackim, natomiast północna – w rosyjskim, przeważnie w Królestwie Polskim (granica przebiegała na południe od Tomaszowa Lubelskiego). Z tych powodów losy północnej i południowej części tych ziem przebiegały niejednakowo. Pograniczne położenie sprawiło, że od dawna były to tereny wielokulturowe, oprócz Polaków i Ukraińców zamieszkiwane także przez Żydów, Ormian i Niemców.

Czy wiesz że…

Jeszcze pod koniec XIX w. dość daleko na zachód w stronę Wieprza i Sanu sięgały wsie, w których mówiło się gwara ukraińską. Na przełomie XIX i XX w. znaczna liczba Ukraińców w zaborze rosyjskim przeszła na język polski, co miało związek z carskim dekretem o tolerancji (zob. Hrubieszowskie - historia regionu). Procesy polonizacji postępowały w dwudziestolecie międzywojennym w odrodzonym państwie Polskim. Po II wojnie światowej znaczną część Ukraińców przesiedlono na Ukrainę oraz na zachodnie i północne ziemie Polski. Gwary ukraińskie można dziś spotkać na północno-wschodnich terenach województwa lubelskiego, których nie dotknęły przesiedlenia.

Gwary położone w najdalej na wschód wysuniętej części Małopolski nie są rdzennymi gwarami polskimi, lecz powstały później w wyniku polszczenia się ludności ukraińskiej. Wpływ ukraiński zniwelował wiele cech charakterystycznych dla pozostałej części Małopolski – nie ma tu np.

{tt}149|mazurzenia{/tt}, dawne {tt}221|samogłoski pochylone{/tt} są wymawiane tak jak jasne. Z drugiej strony znajdziemy tu cechy staropolskie, zachowane dzięki wpływowi gwar ukraińskich, np. tzw. ł sceniczne. Cechy te łączą gwary Małopolski wschodniej z językiem Polaków mieszkających na Ukrainie, dlatego też niekiedy nazywa się je również (jak gwary polskie na obszarze Ukrainy, Białorusi i Litwy) gwarami kresowymi (np. Kość, Mazur).

Kazimierz Nitsch włączył je do dialektu małopolskiego, podkreślając zarazem ich pograniczny, przejściowy charakter i ich niepierwotny charakter (jest to w jego nomenklaturze „Małopolska wschodnia późniejsza”). Podobnie uczynił Stanisław Urbańczyk, wyodrębniając w Małopolsce „pogranicze wschodnie młodsze”. Natomiast Karol Dejna w ogóle nie włączył tych obszarów w obręb dialektów polskich, umieszczając je wśród „gwar nowych lub mieszaniny gwar różnego pochodzenia”.

Północna granica dialektu małopolskiego przebiega na wschodzie w okolicach Włodawy Zachodnia granica dialektów pogranicza wschodniego młodsze przebiega w części północnej wzdłuż Wieprza, dzieląc Lubelszczyznę na pół, natomiast dalej na południu skręca na południowy zachód, by za Rzeszowem znów skręcić na południe.

Najważniejszą różnicą między gwarami północnymi a południowymi wschodniej Małopolski jest występowanie różnej wymowy dawnego a długiego i krótkiego na południu i brak tego rozróżnienia oraz wpływy mazowieckie na północy (Pawłowski).

Językoznawcy o pograniczu polsko-ukraińskim

Granice państwowe nigdy ściśle nie pokrywają się z granicami językowymi i etnicznymi. Językoznawcy starają się wyznaczyć najstarszą granicę między ludnością zachodnio- a wschodniosłowiańską w rejonie tzw. Bramy Przemyskiej na podstawie nazw rzek, nazw miejscowych, a także imion własnych mieszkańców. I tak np. od przodków dzisiejszych Ukraińców zostały zapożyczone nazwy Sanu, Wiaru i Tanwi, co świadczy o pobycie ludności wschodniosłowiańskiej na tych terenach. Występowanie wśród chłopstwa w rejonie Przemyśla i Sanoka w XV w. licznych imion zarówno ukraińskich, jak i polskich świadczy o tym, że jeszcze przed przyłączeniem tych ziem do Polski przez Kazimierza Wielkiego w 1340 r. musiała mieszkać na tym terenie ludność obu narodowości. Sprzed drugiej połowy XIV w. pochodzi wiele nazw miejscowych ze wschodniosłowiańskimi cechami językowymi, np. {tt}182|pełnogłos{/tt} w nazwach DORohusk, HOROdyszczce, MOŁOdiatyczne, TEREbiń, WEREszyn, głoska h a nie g w nazwach Dorohusk, Horodyszczce, Hajowniki, r a nie rz w nazwie Modryń, Telatyn (a nie *Cielęcín,) ale także nazwy polskie, jak Chełm, Czeremo, Dobromierzyce, Grabowiec, Gródek, Mojsławice, Strzelce, Uchanie, Wronowice. Zatem granica etniczna już na długo przed XIV w. nie była tu ostra. Nie do końca wiadomo jednak, jakie były stosunki ludnościowe w epoce plemienną.

Również późniejsze nazwy miejscowe z dawnej ziemi chełmskiej i bełskiej w granicach dzisiejszej Polski noszą cechy zarówno polskie, jak i ukraińskie, a gęstość tych ostatnich rośnie w miarę się w kierunku Bugu. Do dziś na wschodniej Lubelszczyźnie dość często zdarzają się wschodniosłowiańskie nazwiska [Stieber 1936, Rieger 1989, Makarski 1996, Rieger 1997, Kość 1999]. Gwara Przemyskiego Gwary okolic Przemyśla to południowo-wschodnia część dialektu małopolskiego. Ich najbardziej typowe cechy są rezultatem tego, że znaczna część ludności mówiącej tymi gwarami w przeszłości posługiwała się językiem ukraińskim (więcej zob. we wstępie) Wymowa samogłosek, czyli wokalizm Samogłoski e i o, jeśli

znajdują się w sylabie, na którą nie pada akcent, mogą być wymawiane jako głoski pośrednie między e i i/y, np. przeykazać {mmp3}S3801.mp3{/mmp3} = przekazać, oraz o i u, np. touwary {mmp3}S3802.mp3{/mmp3} = towary. Zdarza się też wymowa i/y oraz ó, np. te wszyscy touwary {mmp3}S3803.mp3{/mmp3}, u Kalnikowi {mmp3}S3804.mp3{/mmp3}, w kóściele {mmp3}S3805.mp3{/mmp3} = te wszystkie towary, o Kalnikowie, w kościele. {tt}223|Dawne długie e{/tt} jest wymawiane jako ey (dźwięk pomiędzy e i y) albo jako y lub i, np.: pieirsze {mmp3}S3806.mp3{/mmp3}, kobita, brzyg (ale dop. lp. brzegu). {tt}222|Dawne długie a{/tt} może być wymawiane jako o lub też jako ao (dźwięk pośredni między a i o). Usłyszemy więc: panna młodo, zapołka, downi, godom, wygladoł {mmp3}S3807.mp3{/mmp3} lub panna młodoa, zapaołka, daowni, gaodaom, wygladaoł = zapołka, dawniej, gadam, wygladał. Samogłoska ę może zamienić się w i lub y nosowe, np. pinkny {mmp3}S3808.mp3{/mmp3} = piękny. Natomiast samogłoska ą nie ulega takim zmianom. Samogłoski nosowe ę, ą są często zastępowane przez en, on, zwłaszcza jeśli dana osoba stara się mówić poprawnie, np. monż, wonsy, renka, łonka, wolisz fajken czy kawen {mmp3}S3809.mp3{/mmp3}. Samogłoska ą na końcu wyrazu jest wymawiana jako om lub o, np. spominajom {mmp3}S3810.mp3{/mmp3}, ze swojom rodzinom {mmp3}S3811.mp3{/mmp3}, oni chodzo. Samogłoska ę na końcu wyrazu traci nosowość (jak w języku ogólnopolskim), np. ide, widze mame. Samogłoski u i o na początku wyrazu są poprzedzone {tt}162|niezgłoskotwórczym u{/tt} (tu zapisanym przez ł), np. łoko, łokno, łojciec, łumar, łusych, łucho = oko, okno, ojciec, umarł, usechł, ucho. Wymowa spółgłosek, czyli konsonantyzm Fonetyka międzywyrazowa jest tu {tt}81|udźwięczniająca{/tt}, np. możeż mi pomóc {mmp3}S3812.mp3{/mmp3}, więdz licz {mmp3}S3813.mp3{/mmp3}, paładz jeszcze {mmp3}S3814.mp3{/mmp3} = możesz mi pomóc, więc licz, pałac jeszcze. Udźwięcznienie zachodzi także w {tt}98|formach historycznie złożonych{/tt}, np. chodziliżmy, tagem zrobił = chodziliśmy, takim zrobił. Nie występuje {tt}149|mazurzenie{/tt}, np. szyć, cztery, żona, dżdżysty. Zdarza się wymowa s’ z’ c’ dz’ zamiast ś ź ć dź, np. s’iedz’iec’, c’icho. Zachowane jest pod wpływem gwar ukraińskich tzw. ł sceniczne, np. płacić {mmp3}S3815.mp3{/mmp3}, ławka, wałki, a także miękkie l, np. du L’wowa {mmp3}S3816.mp3{/mmp3}, polie, liubie. Również pod wpływem ukraińskim głoski w i f są często wymawiane dwuwargowo (czyli z zetknięciem warg, a nie, jak w polszczyźnie ogólnej, dolnej wargi i górnych zębów), np. druga wojna {mmp3}S3817.mp3{/mmp3}. Często zachowała się dźwięczność w po spółgłosce bezdźwięcznej, np. w kwietniu kwitną kwiaty {mmp3}S3818.mp3{/mmp3}, swego {mmp3}S3819.mp3{/mmp3}, twój. Na omawianym terenie zdarza się wymowa bj, pj, wj, fj, mj lub mń zamiast miękkich b’, p’, w’, f’ i m’ ({tt}29|asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich{/tt}), np. bjały, pjasek, pjec {mmp3}S3825.mp3{/mmp3}, wjadro, mjasto, pamnięc. Typowa jest też wymowa chi zamiast chy, np. muchi, chiba, chitry. Również pod wpływem ukraińskim mieszkańcy tych terenów odróżniają dźwięczne h od bezdźwięcznego ch, np. hak, herbata, handel’ {mmp3}S3820.mp3{/mmp3}. Spółgłoska n przed k na granicy morfemów (np. panien-ka, okien-ko) jest zastępowana przez K tylnojęzykowo-zębowe, np. kucheK’ki {mmp3}S3821.mp3{/mmp3}. Zamiast grupy trz można spotkać wymowę cz, np. czask, szczelał = trzask, strzelał. W połączeniu kt spółgłoska k bywa zastępowana przez ch, np. w wyrazach chtoś, zachrystia {mmp3}S3822.mp3{/mmp3}, chtóry = ktoś, zakrystia, który. Grupę spółgłosek kk zastępuje się przez k lub przez tk, np. mięki, leki lub miętki, letki = miękki, lekki. Odmiana wyrazów, czyli fleksjaNiektóre rzeczowniki mają inny rodzaj niż w polszczyźnie ogólnej, np. litra, chochel = litr, chochla. Gwary pogranicza wschodniego niekiedy nie odróżniają w liczbie mnogiej rodzaju męskoosobowego i niemęskoosobowego. Usłyszemy więc:

- te dobre chłopy, nasze ludzie = ci dobrzy chłopi, nasi ludzie (w mianowniku lmn. rzeczowników, przymiotników, liczebników porządkowych i zaimków występują tylko końcówki rodzaju niemęskoosobowego)
- kobiety szli, dzieci sie bawili (i ludzie pracowali) = kobiety szły, dzieci się bawiły albo ludzie pracowały, chłopcy wzięły (i kobiety szły) = ludzie pracowali, chłopcy wzięli (w lmn. czasu przeszłego czasowników często dla wszystkich rodzajów używa się końcówki li lub też ły). W celowniku lmn. rzeczowniki mają końcówkę am, np. psam, kobietam, oknam = psom, kobietom, oknom. Przymiotniki rodzaju męskiego miewają w mianowniku końcówkę –yj/ ij), jak w języku ukraińskim, np. dobryj, wysokij = dobry, wysoki. Mówi się tu mam dobre krowe, w tamte strone = mam dobrą krowę, w tamtą stronę – biernik lp. przymiotników, liczebników porządkowych i zaimków r.ż. przybiera końcówkę e ({tt}322|odnosowione{/tt} ę), zgodną z końcówką rzeczownika. W celowniku lmn. przymiotników zdarza się końcówka em, np. przypominać młodem {mmp3}S3823.mp3{/mmp3} = przypominać młodym. Ciekawe są konstrukcje z liczebnikami: liczebniki 2–4 łączą się z dopełniaczem, np. dwa synów, dwie córek, a od 5 wzwyż – z mianownikiem, np. pięć hektary, sto kilometry. W czasie przeszłym czasowników pojawiają się formy typu ja robił, ty była.

Słowotwórstwo, składnia i słownictwo

Słowotwórstwo Zdrobnienia od imion męskich są tworzone za pomocą ukraińskiego formantu {D: formant słowotwórczy} -ko, np. Jóźko, Ryśko, Wieśko, a ze zwężeniem nieakcentowanego o Jóźku,

Ryśku, Wieśku. Charakterystyczne dla obszaru są też przyrostki {D: sufiks} -cia, np. mamcia, pańcia, oraz (w nazwiskach kobiet) -icha/ -ycha, np. Śliwicha. Niektóre przymiotniki mają inny przyrostek {D: sufiks} niż w polszczyźnie ogólnej, np. tylni, boczni, żywotni, szklanny, skórzanny. Występuje również przyrostek -owaty, np. durnowaty. Składnia Czasowniki zaprzeczone mogą łączyć się z biernikiem zamiast z dopełniaczem, np. nie słuchoł swoją żonę, nie oddał rower. Orzecznik przymiotnikowy często występuje w narzędniku, np. ludzie są wrażliwymi. Słownictwo Gwary tego terenu zapożyczyło wiele wyrazów z języka ukraińskiego, np. bałakać ‘mówić’; chamełka ‘drewniana obręcz, na którą zaplata się włosy’; czeremcha, czeresznia lub czereśnia, durny ‘głupi’; hunia ‘sukienne męskie okrycie wierzchnie’; koromesta lub koromysła ‘nosidła na wodę’; meszty ‘półbuty’; taskać ‘nieść coś z wysiłkiem’. Z ukraińskiego pochodzi wiele nazw związanych z obrzędowością, np. korowaj ‘ciasto weselne’; paska ‘pieczywo wielkanocne’. Dużo zapożyczeń nazywa elementy kultury materialnej. Wymieńmy np. kilka wyrazów związanych z budownictwem i wyposażeniem domu: cz|ełysty, cz|elisty lub czelisty ‘czeluść, przednia ściana pieca chlebowego’; derwutnia lub derwuteń ‘drewnutnia’; drygar ‘tragarz, belka główna pod sufitem, podtrzymująca strop’; kałenica ‘kalenica, umocniony grzbiet słomianego dachu’; krużyło ‘fajerki, żeliwne kółka, zakrywające otwory w płycie kuchennej’; kuczka ‘zagroda dla świń w chlewie’; k|ytycia ‘snopek do poszywania dachu’; obor|oh ‘bróg, ruchomy dach na czterech słupach do składania siana’; pelewnyk ‘pomieszczenie na słomę, plewy’; pereskrynok ‘schowek z wieczkiem przy krótszej ścianie wewnętrznej skrzyni’; platwa ‘najwyższa belka w ścianie idąca przez całą długość domu’; połyca ‘półka na naczynia’; pryśpa ‘przyzba, usypane z ziemi podwyższenie pod ścianą chałupy’; sołomianyk ‘siennik’. Na terenach pogranicznych często używa się naprzemiennie wyrazu rodzimego i zapożyczonego, także w gwarze jednej wsi, nawet ta sama osoba może używać naprzemiennie synonimów. W niektórych wsiach omawianego regionu można spotkać np. dublety (jako pierwszy podaję wyraz ukraiński): bahro || dzwona ‘część drewniana obwodu koła’; bodak i bodziak || oset, borszcz || barszcz, czereso || nóż ‘trząśło, część pługa’; derżak || cepisko ‘część cepa, którą się trzyma w ręku’; myska || miska ‘duża gliniana miska do tarcia maku’; poweń || pełnia ‘pełnia księżyca’; pradko || prządka ‘kołowrotek’; pr|ypecok || przypiecek, sadza || sadza. Jak widać, są tu zarówno pary wyrazów całkowicie się różniących, jak bahro i dzwona, jak też takich, które różnią się tylko pewnymi cechami wymowy, np. borszcz i barszcz. Spotkamy też zapożyczenia z innych języków, przeniesione za pośrednictwem gwar ukraińskich, np. z węgierskiego batiar ‘chuligan’; z rumuńskiego jafyry ‘czarne jagody’. Charakterystyczne dla kresów południowo-wschodnich są też zapożyczenia z języka niemieckiego, wynikające m.in. stąd, że ziemie te znajdowały się pod zaborem austriackim. Będą to np. bratrura ‘piekarnik’; fajny ‘udany, ładny’; sztemp ‘wstyd’. O łączności tych terenów z kresami południowo-wschodnimi świadczy duża liczba wyrazów wspólnych z językiem Lwowa i okolic, np. bynajmniej ‘przynajmniej’; mytka ‘szmatka do mycia naczyń’; naładować ‘przygotować’; wykrzykniki: ta dzie, ta joj, ta co.